

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ СУСПІЛЬСТВОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Історико-політичні проблеми сучасного світу:
Збірник наукових статей. – Чернівці:
Чернівецький національний університет,
2022. – Т. 45. – С. 215-227
DOI: 10.31861/mhpi2022.45.215-227

Modern Historical and Political Issues:
Journal in Historical & Political Sciences. – Chernivtsi:
Chernivtsi National University,
2022. – Volume. 45. – pp. 215-227
DOI: 10.31861/mhpi2022.45.215-227

УДК 930(274.5)

© Justyna Żukowska¹

Historia luteranizmu opisana przez Jana Poszakowskiego

Celem artykułu jest przedstawienie genezy i rozprzestrzenienia się luteranizmu w Europie, w ujęciu jezuita i historyka Jana Poszakowskiego. Był on jezuitą, nauczycielem, historykiem. Autorem kilkunastu dzieł o tematyce historycznej i teologicznej. Jedno z nich zatytułowane *Historia luterska*, opisuje szczegółowo kolejne etapy tworzenia się ruchu reformacyjnego, a konkretnie luteranizmu, w poszczególnych państwach Europy. Autor rozpoczyna *Historię luterską* od XVI w. ale nawiązuje również w niektórych fragmentach swego dzieła do epok wcześniejszych, kończąc na wojnie trzydziestoletniej. Szczególnie cenna jest w tym dziele perspektywa historyczna, gdyż autor opisuje również wydarzenia sobie bliskie czasowo. Założeniem artykułu było odniesienie historii napisanej przez Jana Poszakowskiego do historii spisanej przez późniejszych autorów. Podstawowym źródłem służącym do napisania artykułu jest *Historia Luterska* autorstwa Jana Poszakowskiego, jak również kilkanaście pozycji literatury z zakresu historii Kościoła i historii reformacji.

Słowa kluczowe: luteranizm, Reformacja, religia, herezja, Marcin Luter, Jan Poszakowski, Kościół.

Історія лютеранства у дослідженнях Яна Пошаковського

Метою статті є представлення витоків і поширення лютеранства в Європі, як це сприймали єзуїти та історик Ян Пошаковський. Він був єзуїтом, учителем та істориком. Автор кількох книг на історичну та богословську тематику. Один з тем, названий лютеранською історією, детально описує етапи реформаторського руху, зокрема лютеранство, в європейських країнах. Автор починає свою історію лютеранства з 16-го століття, але також посилається в деяких фрагментах на більш ранні епохи, що закінчуються Тридцятилітньою війною. Історична перспектива особливо цінна в цьому творі, так як автор також описує події, близькі за часом для нього. Передумова статті полягала в тому, щоб пов'язати історію, написану Яном Пошаковським, з історією, написаною пізнішими авторами. Основним джерелом написання статті є «Історія Лютерська» Яна Пошаковського, а також кілька літературних творів з історії Церкви та історії Реформації. Релігійний рух у XVI столітті виріс на основі суспільно-політичних конфліктів і привів до постійного розколу в Римській церкві, а отже, до виникнення протестантизму. Обговорювана робота Пошаковського представляє біографію Мартіна Лютера. Автор, маючи в своєму розпорядженні твори Лютера, детально перерахував питання, які сформували основи доктрини лютеранства. Він також не згадав про поширення лютеранської науки в інших країнах, зокрема в Данії, Норвегії та Швеції. У книзі першої лютеранської історії автор представив Пруссію, Литву, Латвію як єдину націю, він також обговорив обставини приведення тевтонських лицарів до Пруссії. Друга книга лютеранської історії описала час від лютеранської пролиття його релігійної звички до часу Аугсбурзької конфесії. Пошаковський також представив короткий історичний нарис поширення християнської віри в самій Лівонії. Вона була заснована тут на історії, написаній колегією Ryskie Societatis Iesu. Далі автор описав війни з Москвою за Лівонію і захоплення Риги Стефаном Баторієм, який привів туди єзуїтів.

Ключові слова: лютеранство, Реформація, релігія, ересь, Марцін Лютер, Ян Пошаковський, Церква.

¹ Doktor nauk humanistycznych w dyscyplinie historia, adiunkt, Instytut Historii, Akademii Pomorskiej w Słupsku, Polska. E-mail: justyna.zukowska@apsl.edu.pl; <https://orcid.org/0000-0002-3647-5572>.

History of Lutheranism Describes by Jan Poszakowski

The aim of the article is to present the origins and spread of Lutheranism in Europe as perceived by the Jesuits and historian Jan Poszakowski. He was a Jesuit, teacher and historian. The author of several books on historical and theological topics. One of them, entitled *The Lutheran History*, describes in detail the stages of the Reformation movement, specifically Lutheranism, in European countries. The author begins his *History of Lutheranism* from the 16th century, but also refers in some fragments to earlier eras, ending with the Thirty Years' War. The historical perspective is especially valuable in this work, as the author also describes events close in time for him. The premise of the article was to relate the story written by Jan Poszakowski to the story written by later authors. The main source for writing the article is *Historia Lutherska* by Jan Poszakowski, as well as several items of literature on the history of the Church and the history of the reformation.

The religious movement in the sixteenth century grew up on the basis of socio-political conflicts and led to a permanent split in the Roman Church, and thus to the emergence of Protestantism. The discussed work of Poszakowski presents a biography of Martin Luther. The author, having at his disposal Luther's writings, enumerated in detail the issues that formed the basics of the doctrine of Lutheranism. He also did not fail to mention the spread of Lutheran science in other countries, in Denmark, Norway and Sweden. In the book of the first *Lutheran History*, the author presented Prussia, Lithuania, Latvia as one nation, he also discussed the circumstances of bringing the Teutonic Knights to Prussia. Book two of the *Lutheran History* described the time from Luther's shedding of his religious habit to the time of the Augsburg confession. Poszakowski also presented a brief historical outline of the spread of the Christian faith in Livonia itself. It was based here on the history written by Collegium Ryskie Societatis Iesu. Further described the author of the war with Moscow for Livonia and the takeover of Riga by Stefan Batory, who brought the Jesuits there.

Keywords: lutheranism, Reformation, religion, heresy, Marcin Luther, Jan Poszakowski, Church.

Jezuita Jan Poszakowski, (1684 – 1757) z pochodzenia Litwin, wywodzący się z rodziny szlacheckiej, historyk, nauczyciel, od 1735 r. kierował kolegium w Słucku i Nieśweżu. Opublikował w sumie 13 obszernych dzieł historycznych i teologicznych oraz kilkanaście mniejszych o różnej tematyce, nie licząc również wielu tłumaczeń². Opisywał w nich przede wszystkim dzieje wyznań reformacyjnych, w szczególności przedstawiając poszczególne etapy rozprzestrzeniania się tego ruchu w Europie.

Główną cechą tych czasów było zaabsorbowanie ludzi sprawami wyznaniowymi, które również stały się wskaźnikiem postawy społecznej, kulturowej i politycznej. Towarzyszyły one wielu dziedzinom naukowym, odciskając swe piętno na twórczości pisarzy historycznych. W Rzeczypospolitej badanego okresu wyróżnia się dwa nurty, w ramach których działali historycy: katolicko – sarmacki i niemiecko – protestancki. W ten pierwszy wpisywała się większość pisarzy badanych czasów. Należał do tej grupy Jan Poszakowski. W historiografii nie był doceniany, aczkolwiek przez niektórych uważany za „ojca apologetyki”, najwybitniejszego teologa, autora dzieł kompilacyjnych o charakterze historyczno – informacyjnym, zasłynął głównie jako prekursor nowego typu kalendarzy, zawierających informacje z zakresu historii, polityki i gospodarki. Wyróżnił się on z grona pisarzy historycznych czasów saskich przyczyniając się do edukacji ówczesnego społeczeństwa.

Z zakresu dziejów Kościoła napisał historię odłamów reformacyjnych w formie obszernych ksiąg: *Historię Luterską*, *Historię Kalwińską*. Motywem zasadniczym było dążenie do jedności w Kościele. Autor wyróżnił się znajomością warsztatu naukowego historyka, a w swych dziełach posługiwał się językiem zrozumiałym dla ówczesnego społeczeństwa. Powyższe argumenty wyróżniają Jana Poszakowskiego z grona pisarzy historycznych czasów saskich.

Dzieje Kościoła i wyznań reformacyjnych, które były pomocne przy interpretacji opracowania historycznego Poszakowskiego, napisali Joseph Lecler, Jerzy Kłoczowski, Stanisław Litak. Na temat Marcina Lutra biografię napisał Richard Friedenthal, natomiast historię Niemiec w czasach nowożytnych przedstawił Almut Bues. Celem artykułu jest przedstawienie genezy i rozprzestrzenienia się luteranizmu w Europie, w ujęciu jezuit i historyka Jana Poszakowskiego.

² Janikowski, E., (1978), *Książka Jana Poszakowskiego – polski apologeta XVIII w. Życie i twórczość*, „Studia Theologica Varsaviensia”, nr 2, s. 107.

Reformacja jako ruch religijny XVI w. wyrosła na podłożu konfliktów społeczno-politycznych i doprowadziła do trwałego rozłam w Kościele rzymskim, a co za tym idzie do powstania protestantyzmu. Istnieje wiele definicji reformacji³ oraz skutków jakie przyniosła praktycznie całemu światu. Potrzeba reformy była tak silna, że mówiono o niej w kolejnych pokoleniach. Głębokie tendencje, tak bardzo widoczne w XIV-XV w., skryształizowały się ostatecznie w dwóch równoległych reformach, jak twierdził Jerzy Kłoczowski, w reformie protestanckiej – nazywanej reformacją – oraz reformie katolickiej zwanej kontrreformacją⁴.

Na przełomie wieku XVII i XVIII Kościół znalazł się w fazie kolejnego kryzysu zarówno w sferze teologii i szkolnictwa, jak też praktyk religijnych i pobożności⁵. Jednocześnie widoczne było zjawisko nienadążania Kościoła za przemianami świata w XVIII w. Coraz częściej przedmiotem powszechnej krytyki stawał się jego związek ze starymi strukturami politycznymi i społecznymi. Papiestwo przyjmowało postawę obronną i często zamkniętą, nieufną wobec nowych prądów, próbującą rozwiązywać trudności drogą autorytetu⁶.

Historia Luterska spisana przez Jana Poszakowskiego w 1745 r. miała na celu zobrazowanie dziejów tworzenia się odłamu religijnego jakim był luteranizm. „Kościół katolicki u progu XVI w. był w wielkim i głębokim pokoju, który zburzył najgorszy z odłamów herezji, luteranizm”⁷ komunikował na wstępie Poszakowski. Autor rozpoczął od opisanego zwyczaju odpustów, ich sensu istnienia i funkcjonowania. Informował, że były one potwierdzone i autoryzowane nie tylko przez pierwszych papieży, ale również przez późniejsze konsylia, a na potwierdzenie tego przytoczył cytaty z Biblii. Nie zaprzeczał jednak rozrzutności duchownych, którzy często szafowali swoimi przywilejami.

Dzieło Poszakowskiego przedstawia biografię Marcina Lutra, urodzonego w 1483 r. w Saksonii, w margrabstwie Mansfeld, we wsi Möer (Möhra)⁸, w pobliżu miasta Islebia (Eisleben). Zwany był na początku Luderem⁹. Pochodził z ubogiej rodziny chłopskiej. Ojciec jego Jan Luder (Hans Luder) był oraczem, matka Margaret z domu Lindermann ciężko pracowała, aby utrzymać całe gospodarstwo. Mimo tak złej kondycji finansowej, rodzice wysłali syna na nauki do szkół w Magdeburgu, Issenaku (Eisenach), Erfordzie (Erfurt), gdzie z wyróżnieniem ukończył filozofię. Na owym uniwersytecie Luter studiował na wydziale humanistycznym, wówczas zwanym wydziałem nauk wyzwolonych, następnie krótki czas na wydziale prawnym. Był studentem dobrym i posłusznym, w szybkim tempie zdawał egzaminy¹⁰.

Wobec wielkich postępów w nauce Luter został delegowany do Rzymu, gdzie kształcił się w kierunku rozwiązania problemów natury teologicznej i moralnej, jakie trapiły zakon. Po powrocie z Rzymu w 1512 r., w wieku 30 lat został doktorem teologii na Akademii w Wittenberdze, gdzie wykładał Pismo Św.

Słynne tezy, które były iskrą rozpalającą ogień w Rzeszy, a potem w całej Europie, zostały ogłoszone w dniu 31 października ok. godz. 12 jak głosi tradycyjna wersja¹¹. Nie ma dowodu źródłowego w postaci oryginalnego tekstu sporządzonego ręką Lutra czy jego pierwodruku¹².

W 1519 r. papież Leon sporządził bullę, która miała uspokoić sytuację, ale nie odniosła ona jednak zamierzonego skutku. W tym samym roku w Lipsku miała miejsce akademicka dysputa teologiczna, na której dyskutowano na temat wolnej woli ludzkiej, sensowności odpustów i pokuty. Luter, doprowadzony do ostateczności, bronił Jana Husa, występując przeciwko decyzjom soboru w

³ Zob.: Litak, S., (1994), *Od reformacji do Oświecenia. Kościół katolicki w Polsce nowożytnej*, Lublin, s. 11-12.

⁴ Por.: *Leksykon religioznawczy*, Tyloch, W., (1988), Warszawa, s. 217; Kłoczowski, J., (1986), *Kościół katolicki w świecie i w Polsce. Szkice historyczne*, Katowice, s. 26-27.

⁵ Litak, S., (1994), *Od reformacji do Oświecenia*, s. 12-26.

⁶ Kłoczowski, J., (1986), *Kościół katolicki w świecie i w Polsce. Szkice historyczne*, Katowice, s. 36.

⁷ *Historia Luterska o Początkach y rozkrzewieniu się tej sekty... Roku Pańskiego 1745 w Wilnie*, s. 5.

⁸ W nawiasach podaję właściwe nazwy geograficzne i osobowe.

⁹ Nazwisko wywodzące się od imienia Lothar, pisano Luder bądź Lüder, występują też formy Loder i Lothar. Formę nazwiska „Luther” wybrał Marcin Luter dopiero w pierwszych własnych publikacjach. Por.: Friedenthal, R., (1991), *Marcin Luter. Jego życie i czasy*, Warszawa, s. 12.

¹⁰ Tamże, s. 29.

¹¹ Por.: Friedenthal, R., (1991), *Marcin Luter*, s. 85; Mackenney, R., (1997), *Europa XVI wieku, Ekspansja i konflikt*, przeł. A. Staniewska, D. Dywańska, Warszawa, s. 162; Lecler, J., (1964) *Historia tolerancji w wieku reformacji*, t. I-II, Warszawa, s. 128.

¹² Friedenthal, R., (1991), *Marcin Luter*, s. 135.

Konstancji i twierdził, że jedynym zwierzchnikiem Kościoła jest Chrystus. Kiedy augustianie udali się z prośbą do niegdyś ich współbrata, aby opamiętał się i nie rozrywał Kościoła, wtedy Luter wysłał tom swojej księgi *O wolności chrześcijańskiej* wraz z listem do papieża, w którym odważnym i zarazem drwiącym tonem pisał o precedensach Leona oraz o zniesieniu kapłaństwa¹³.

W 1520 r. Leon X wydał kolejną bullę skierowaną przeciwko Lutrowi, w której nakazał mu odwołać swoje tezy w ciągu 60 dni, a drugie tyle czasu dawał na wysłanie rewokacji lub na osobiste przybycie do Rzymu. Wówczas oskarżony Luter apelował do konsylium narodowego, nazywał papieża antychrystem, zabójcą i nieprzyjacielem Chrystusa, a symbolem jego sprzeciwu było publiczne spalenie dekretów i bulli papieskiej. Za przykładem swego mistrza poszli mieszkańcy innych miast Saksonii, którzy palili pisma papieskie. W 1519 r. cesarzem obrano Karola V, syna króla hiszpańskiego Filipa I. Luter daremnie próbował wkupić się w łaski tego władcy, gdyż już na początku swego panowania Karol V nakazał spalenie wszystkich dzieł heretyka, jakie znalazły się na terenie Niderlandów. Autorytet Lutra wśród jego wyznawców wzrósł na pewno dzięki poparciu jego nauk przez samego prekursora reformacji, Erazma z Rotterdamu, który zabiegał u ministrów cesarskich o zakaz palenia jego pism.

J. Poszakowski, dysponując pismami Lutra, szczegółowo wyliczył zagadnienia, które tworzyły zręby doktryny luteranizmu. Innowierca przebywając w Wartburgu, miał wiele czasu na rozmyślenia i pracę twórczą. Napisał tam traktat przeciwko spowiedzi sekretnej, w którym nazwał ją wynalazkiem papieskim i torturą sumienia ludzkiego oraz traktat przeciw mszy prywatnej, wierząc, że ten ceremoniał nie pomaga umarłym.

Revolucja religijna wkraczała we wszystkie dziedziny życia. Zakonnicy masowo opuszczali klasztory, księża zrzucali habity, wchodząc w związki małżeńskie, w Wittenbergi zapanowała zupełna anarchia¹⁴. Luter, jak podkreślał autor *Historii Luterskiej*, nie chciał doprowadzić do skłócenia mieszkańców różniących się w wierze, nie chciał odbierać im możliwości odbywania praktyk religijnych, a już na pewno nie dążył do wywołania krwawych konfliktów czy wojen¹⁵.

Luter przedstawił propozycję sekularyzacji dóbr duchownych, które miały przejść w posiadanie miast czy właścicieli, na których terenie się znajdowały. Zaproponował zamianę konwentów i klasztorów na publiczne szkoły, dostępne dla dzieci obu płci lub też na szpitale. Dochody płynące z tych źródeł przeznaczone miały być na utrzymanie pastorów, ministrów i zarządców owych instytucji, jak też na wyżywienie ubogich, sierot i niedołęznych. Był to na pewno wielkoduszny i zacny projekt, wiązał się jednak nieuchronnie z licznymi nadużyciami finansowymi ze strony zarządców placówek. Dlatego też zamysł ów przypadł do gustu księżętom, feudałom i magistratom, którzy pod pretekstem dobra pospolitego mogli wzbogacić się kosztem skarbcza kościelnego. To też stało się przyczyną, jak mniemał Poszakowski, wielkiej popularności „partii” luterskiej.

Potwierdził to sejm norymberski w 1523 r., na którym luteranie mieli przewagę. Domagali się zwołania powszechnego konsylium, które rozstrzygnęłoby kwestie wiary, wprowadziło reformy stanu duchownego jak i dworu papieskiego oraz odniosło się do skarg narodu niemieckiego. Powyższe żądania protestantów zostały spisane w ponad stu artykułach. Do czasu zwołania konsylium zakazano luteranom wydawania pism krytykujących Kościół, a kapłani, którzy porzucili celibat, poddani mieli zostać jurysdykcji biskupów¹⁶.

Jan Poszakowski nie omieszkał wspomnieć również o rozprzestrzenieniu się nauki luterskiej w innych krajach, m.in. w Danii, Norwegii i Szwecji. Opisał oblężenie Sztokholmu przez wojska króla duńskiego Chrystiana II, jego zwycięską bitwę w 1520 r. nad gubernatorem królestwa szwedzkiego Stenonem (Sten Sture Młodszy Svantesson), po której został obrany królem Szwecji. Najgorszym jednak skutkiem, według Poszakowskiego, było rozprzestrzenienie się w tych krajach religii protestanckiej. Niecałe cztery lata trwało wprowadzanie przez Gustawa luteranizmu w Szwecji, gdzie przede wszystkim przeprowadził sekularyzację dóbr kościelnych. Podobny proces przebiegł w Danii, tam następca Fryderyka I, Chrystian III, jawnie deklarował się wyznawcą luteranizmu¹⁷.

¹³ *Historia Luterska*, (1745), s. 30-32.

¹⁴ Friedenthal, R., (1991) *Marcin Luter*, s. 327-329.

¹⁵ *Historia Luterska*, (1745), s. 62-63.

¹⁶ Tamże, s. 69.

¹⁷ Tamże, s. 80-81.

Po sejmie norymberskim, na którym potwierdzono edykt wormacki, 6 lipca 1524 r. w Ratyźbonie zawiązano koalicję przeciw Lutrowi i jego doktrynie. Trzon tego sprzysiężenia tworzyli arcyksiążę Ferdynand I Habsburg i bawarscy książęta Wilhelm i Ludwik, obradom przewodniczył nuncjusz papieski Campeggi. Uchwalono kilka reform, skasowano nadmiar dni świątecznych, postanowiono sporządzić niemiecki przekład Biblii¹⁸.

Odzewem na kongres ratyźboński były obrady protestantów w Spirze, którym przeciwstawił się cesarz Karol V. W tym czasie nauka luterńska objęła swoim zasięgiem księstwa niemieckie tj. brunszwickie, meklemburskie, luneburskie, pomorskie oraz arcybiskupstwa magdeburskie, bremeńskie, miasta Hamburg, Wizmar (Wismar), Roztok (Rostock), doszła nawet do Inflant i państwa krzyżackiego, gdzie wielki mistrz zakonu Albrecht Hohenzollern przeszedł na nową wiarę. Przemiana dokonała się także u samego Lutra, który zrzucił habit zakonny i zaczął przedstawiać się jako „doktor Marcin Luter”.

Tym razem przeciw słynnemu już w Europie doktorowi wystąpił Erazm z Rotterdamu. Cieszył się on wielką sławą i poszanowaniem, a o jego względy zabiegali praktycznie wszyscy dostojnicy nie wyłączając królów i papieża. Marcin Luter pisał do niego listy, lecz Erazm odpowiadał na nie z ogromną przezornością, gdyż nie chciał deklorować się po żadnej ze stron, bo: „Zawsze chciałem być sam i nic nie jest mi bardziej nienawistne niż zaprzysiężeni stronnicy”¹⁹. Fakt, że w oczach innych, Erazm uchodził jednak za sprzymierzeńca Lutra, przyczynił się do częstego prześladowania humanisty. Zapytany przez elektora saskiego co myśli o heretyku, odpowiedział żartem, że Luter popełnił dwa grzechy „dobrał się papieżowi do korony, a mnichom do brzuchów”²⁰.

Księga pierwsza *Historii Luterskiej*, zawiera także spory objętościowo aneks zatytułowany *Appendix albo przydatek do tej pierwszej Księgi o wejściu herezji luterskiej do Prus, skąd potem pomknęła się do Polski i W. X. Lit.*²¹.

W księdze owej Poszakowski, przedstawił Prusy, Litwę, Łotwę jako jeden naród, omówił również okoliczności sprowadzenia Krzyżaków do Prus. Chcąc uwiarygodnić swoją tezę o zakorzenieniu się herezji w Gdańsku, opisał tumult protestancki, który miał miejsce w 1525 r. i objął swym zasięgiem również tereny Oliwy, Kartuz i Pelpina²².

Księga druga *Historii Luterskiej* opisywała czas od zrzucenia habitu zakonnego przez Lutra, do momentu wydania konfesji augsburskiej. Autor rozpoczął od roku 1525 i od wybuchu wojny chłopskiej w Niemczech. Jej inicjatorem był Tomasz Münzer oraz, jak twierdził Poszakowski, Mikołaj Storch, sukiennik i tkacz. Obaj prorocy odbywali po domach wykłady i tzw. akty zbratania, wpisując na listę członków swojego związku coraz szersze rzesze przede wszystkim chłopów, choć w ich szeregach nie zabrakło również ludzi majątnych. Hasła głoszone przez tych reformatorów cieszyły się dużą popularnością i zainteresowaniem gdyż godziły one szczególnie w system feudalny, w podatki, pańszczyznę i inne powinności chłopskie. Doprowadziło to do buntów i rozruchów wśród tej warstwy społecznej.

T. Münzer pojawił się w 1523 r. jako kaznodzieja w miasteczku Allstedt w Turyngii. Zwolenników swej ideologii zdobył wśród rolników i rzemieślników w miastach. Według Poszakowskiego, popierali go między innymi miejscowy proboszcz i zarządca banku. Jego kazania miały szeroki oddźwięk w okolicy. Zmienił on porządek nabożeństwa, jako pierwszy stworzył mszę w języku niemieckim, pisał o liturgii, tłumaczył łacińskie hymny na język niemiecki²³.

Pierwsze chłopskie powstania zaczęły się na skraju Szwajcarii, w hrabstwie Stühlingen i w krótkim czasie ogarnęły Tyrol, arcybiskupstwo Salzburg, księstwa Styrii, Karyntii i Karnioli, na północy zaś i na zachodzie objęło całą Szwabię, Wirtembergię, Schwarzwald, Alzację, Palatynat, Hesję i Brunzwik, docierając na północy do Turyngii i Saksonii²⁴. Główną przyczynę buntów upatrywano w braku jednolitego prawa. W myśl tego chłopci napisali 12 artykułów, domagając się zwolnienia z dziesięciny, zniesienia pańszczyzny i poddaństwa. Tekst ten również trafił do Lutra, którego poproszono o arbitraż w tym sporze. On jednak opowiedział się przeciw tej wojnie.

¹⁸ Friedenthal, R., (1991), *Marcin Luter*, s. 405-406.

¹⁹ Tamże, s. 270.

²⁰ Tamże, s. 272.

²¹ *Historia Luterska*, (1745), s. 89.

²² Tamże, s. 114-118.

²³ Friedenthal, R., (1991), *Marcin Luter*, s. 438.

²⁴ Por.: Wójcik, Z., (2001), *Historia powszechna XVI-XVII*, Warszawa, s. 186.

W niedługim czasie po upadku powstania chłopskiego, Luter w wieku 45 lat ożenił się z mniszką Katarzyną De Bohren (Katarzyna von Bora), starszą klasztoru pod Wittenbergą. Uprowadził ją wraz z ośmioma innymi zakonnicami, w święto Wielkanocy, co Poszakowski nazwał świętokradztwem²⁵.

Dnia 15 marca 1525 r. odbyła się ceremonia zaślubin Katarzyny i Marcina przed kilkoma przyjaciółmi – świadkami, a w czternaście dni po cichym ślubie miała miejsce uczta weselna, na którą Luter zaprosił wielu gości, a przede wszystkim swoich rodziców. Przy tej okazji Luter pojednał się ze swoim ojcem. Próbował on namówić arcybiskupa Moguncji, Albrechta, aby zrzucił habit. Z okazji ślubu Albrecht, podarował Lutrowi 20 guldenów, czym wyraził swoją aprobatę dla jego decyzji²⁶. Poszakowski zaznaczył, że Luter z małżonką doczekali się potomstwa w liczbie trzech córek: Elżbiety, Magdaleny i Małgorzaty oraz trzech synów: Jana, Marcina i Jana Pawła²⁷.

Następnie opisał autor rozprzestrzenianie się innowierców w księstwach włoskich, gdzie doszło do wojny z papieżem. Poszakowski, jako człowiek zabobonny, wierzył w przeróżne prognostyki zwiastujące nadejście ważnych wydarzeń. Podobnie było w tym przypadku, kiedy opisując oblężenie Rzymu, korzystał ze słynnej *Historii Włoch* Francesco Guicciardiniego²⁸.

Na potrzebę walki przeciwko Turcji cesarz Karol V zwołał sejm w Spirze 15 maja 1529 r., na którym zapadła decyzja o ponownym wdrożeniu w życie postanowień edyktu wormackiego. Otwarcie Reichstagu poprzedzone zostało dekretem o zakazie szerzenia idei reformacji. Wobec tej decyzji książęta Niemcy tj. Jan elektor saski, Jerzy elektor brandenburski, Ernest i Franciszek książęta luneburscy, Filip landgraf heski i Wolfgang książę anhaltynski (Anhalt) zaprotestowali. Do nich przyłączyli się posłowie czternastu wolnych miast. Protest był aktem symbolicznym, gdyż od tego momentu wszystkich innowierców nazywano protestantami²⁹.

Religijność w Rzeszy ok. 1530 r. była mocno osłabiona, bowiem przeciwko Kościołowi wystąpił nie tylko luteranizm, ale wisiała nad nim groźba schizmy w związku z anabaptyzmem oraz innymi prądami separatystycznymi³⁰. Sytuację w tym okresie opisał J. Poszakowski w księdze trzeciej swego dzieła, która objęła dalsze „rewolucje religijne” od 1530 r. do śmierci Marcina Lutera, czyli do 1546 r. Okres ten charakteryzowało nasilenie się rozpraw sądowych, wytaczanych przez obóz katolicki zwolennikom reformacji, o czym świadczyły akta licznych procesów religijnych. Wojny prowadzone przez cesarza z obcymi państwami przyczyniły się pod koniec lat trzydziestych do przełomu w stosunkach wyznaniowych Rzeszy. Rozpoczęła się era dysput, zmierzających do znalezienia porozumienia międzywyznaniowego. W latach 1540-1541 odbyły się trzy kolokwia w Hagenau, Wormacji i Ratyzbonie, w trakcie których nie doszło do porozumienia między adwersarzami. Fiasko tych prób prowadziło w konsekwencji, jak pokazał Poszakowski, do dalszego umocnienia różnic wyznaniowych³¹.

Po klęsce sejmu, na którym Karol V odrzucił konfesję augsburską i zatwierdził edykt wormacki, protestanci połączyli się w związek polityczny, tworząc Ligę szmalkaldzką, zwaną od małego miasteczka położonego w kotlinie na południowo-zachodnim stoku Lasu Turyńskiego, w hrabstwie henneburskim, które należało do Filipa Heskiego. Członkowie Ligi, w skład której weszła większość księstw i miast niemieckich preferujących nowe wyznanie, przeciwstawili się wyborowi na króla rzymskiego brata Karola V, Ferdynanda I, króla czeskiego i węgierskiego. Wówczas miasteczko szmalkaldzkie zgodziło się na kontrybucję pieniężną przeznaczoną na werbunek żołnierzy do wojny z cesarzem. Luter, który do tej pory publicznie wypowiadał się przeciwko wszelakim konfliktom zbrojnym, tym razem jednak zmienił zdanie i sprzeciwił się cesarzowi, a co za tym idzie przyzwolił na militarne rozstrzygnięcie konfliktu. Protestanci ubiegali się o pomoc królów francuskiego i angielskiego, ale jej nie doczekali. W tej sytuacji cesarz, chcąc uniknąć wojny domowej, w 1532 r. zwołał sejm w Spirze, na który innowiercy w ogóle nie przybyli.

Na początku lat trzydziestych do obozu protestanckiego przystąpiły elektorat Saksonii, Hesja, Brunszwik-Lüneburg, Brandenburg-Ansbach oraz niektóre miasta jak Magdeburg, Stralsund,

²⁵ *Historia Lutera*, (1745), s. 175.

²⁶ Friedenthal, R., (1991), *Marcin Luter*, s. 460.

²⁷ *Historia Lutera*, (1745), s. 177.

²⁸ Tamże, s. 191.

²⁹ Tamże, s. 196-198.

³⁰ Lecler, J., (1964), *Historia tolerancji*, t. I, s. 239.

³¹ Bues, A., (1998), *Historia Niemiec XVI-XVIII wieku*, s. 69.

Brunszwik, Getynga, Hamburg, Brema, Ryga, Strasburg i Konstancja. Po 1531 r. po stronie reformacji opowiedziały się kolejne wolne miasta i państwa terytorialne³².

W 1536 r. papież Paweł III zapowiedział zwołanie soboru do Mantui w przyszłym roku, na które zaprosił wszystkie wyznania chrześcijańskie, wysyłając swych legatów nawet do protestantów. Ci zorganizowali konferencję w Wittenberdze, aby pogodzić zwinglian i kalwinistów z Lutrem. Okazało się to niemożliwe ze względu na zbyt wielkie rozbieżności w pojmowaniu istoty Eucharystii. Jedynie Marcin Bucer, apostata dominikański i senior strasburski, przeszedł na stronę luteranizmu pociągając za sobą zwolenników. Aby zachęcić swych wyznawców do jeszcze większego przeciwstawienia się kościołowi katolickiemu Luter zredagował w 1537 r. *Artykuły Szmalkaldzkie*, które uchodzą za trzecią księgę symboliczną tego wyznania, po *Wyznaniu augsburskim* i *Apologii* zredagowanych przez Melanchtona. Skutkiem tych artykułów, twierdził Poszakowski, był protest innowierców zawarty w manifestie, który rozpowszechnili po całej Europie, a jego istotą była niezgoda na zwołanie konsylium według oczekiwań papieskich. W odpowiedzi na to katolicy utworzyli własną ligę w Norymberdze, na której czele stanął cesarz i Ferdynand I, król rzymski. Ostatecznie papież wyznaczył na miejsce synodu Wicencję (Vicencę), miasto w Republice Weneckiej. W tym czasie dwie konkurujące ze sobą ligi, norymberska i szmalkaldzka, odbyły zjazd we Frankfurcie nad Menem w 1539 r. gdzie teolodzy tak jednej jak i drugiej strony ułożyli wspólne, a dotąd kontrowersyjne artykuły wiary. Termin zwołania soboru, o którym mówiło się od dziesięciu lat, był ciągle odraczany i słusznie zadawano sobie pytanie czy kiedykolwiek się odbędzie. Jednak cesarz i jego brat bardzo pragnęli pokoju wewnętrznego tak w obawie przed zagrożeniem ze strony Francji jak i przed niebezpieczeństwem tureckim. Wprowadzili wobec tego nowy typ polityki, zwany polityką dysput, która stała się szczególnie aktywna od 1540 r.³³

Na początku 1546 r. został zwołany sejm do Ratzbony, na którym miano uzgodnić wspólne stanowisko w sprawie organizacji zgromadzenia. Dyskusja zakończyła się fiaskiem, ujawniając całkowitą sprzeczność poglądów, a kilka dni przed zakończeniem dysputy zmarł Marcin Luter. Poszakowski pisał, że „nigdy nie był tak zapalczywy i zajadły na Kościół rzymski i na papieża namiestnika Chrystusowego, jako przed śmiercią swoją”³⁴. Wydał nawet księgę pisaną po niemiecku zatytułowaną *Przeciwko Papiestwu od szatana postanowionemu*.

Autor odsyła czytelnika do takich pisarzy jak Stafil (Fryderyk Staphylus) wcześniejszy uczeń Lutra, później gorliwy katolik, czy Genebrard (Gilbert Genebrard), który wydał między innymi dzieło *Chronologia sacra* (1567) oraz do Syrjusza, W pracach tych opisane były naganne czyny Lutra. Autor przedstawił okoliczności śmierci wielkiego mistrza protestantyzmu. Luteranie twierdzili, że umarł świętobliwie, w nienawiści do papieża i w dziękczynieniu Bogu, a katolicy szydzili, że obżarłszy się i opiwszy zmarł jak bestia. Otóż w 1546 r. poproszono Lutra by przyjechał do Eisleben, miasta swojej rodziny, rozstrzygnąć kwestie podziału ojcowizny. Przybył tam z żoną i trzema synami, a przyjęty został z tak wielką wspaniałością, przy hukach dział i biciu dzwonów, niczym sam król. Po jednej z uroczystych wieczerzy, na których bywał każdego wieczoru hucznie częstowany przez grafów, zaczął uskarżać się na kolki serca i tej samej nocy jeszcze zmarł³⁵.

R. Friedenthal, pisał że Luter zapragnął wrócić do domu, a rola sędziego polubownego była dobrym do tego pretekstem. Po tym jak doprowadził obie strony do zawarcia ugody w kwestii podziału dóbr, został zaproszony na ucztę, po której się rozchorował i w nocy z 17 na 18 lutego 1546 r. zmarł. Był przy nim dawny kolega ze studiów Justus Jonas oraz miejscowy proboszcz. W cztery dni później w mury Wittenbergi wkroczył wielki kondukt. Ciało Lutra zostało pochowane pod amboną w zamkowym kościele, w miejscu gdzie przed wieloma laty rozpoczął swe nauki. Mowę żałobną na pogrzebie wygłosił Melanchton³⁶.

Ponieważ żadna ze zorganizowanych dysput nie przyniosła oczekiwanego efektu, jakim miał być kompromis w poszczególnych punktach wiary, a do tego protestanci nie przybyli na sejm do Ratzbony, ani też nie uczestniczyli i nie zgadzali się z założeniami soboru trydenckiego, cesarz

³² Bues, A., (1998), *Historia Niemiec XVI-XVIII wieku*, s. 68.

³³ Lecler, J., (1964), *Historia tolerancji*, t. I, s. 243.

³⁴ *Historia Luterska*, (1745), s. 285.

³⁵ Tamże, s. 287.

³⁶ Friedenthal, R., (1991), *Marcin Luter*, s. 552-553.

zdecydował się na zbrojne wystąpienie przeciwko innowiercom. Sprzyjała temu sytuacja międzynarodowa, czyli rozejm cesarza zarówno z Sulejmanem jak i z królem francuskim.

Konfederaci szmalkaldzcy, których przywódcą był elektor saski oraz landgraf heski, zebrali siły wojskowe w liczbie nie mniejszej niż pułki cesarskie, które rozproszone były po Europie. Latem 1546 r. rozpoczęła się kampania naddunajska, a wkrótce potem tereny południowej Rzeszy zostały podbite³⁷. Poszakowski szczegółowo opisał poszczególne kampanie wojenne, i rozstrzygająca bitwa, która miała miejsce pod Mühlberg w Saksonii w kwietniu 1547 r. W jej wyniku poddała się Wittenberga, a elektor saski i landgraf heski zostali wzięci do niewoli. Miasta związku szmalkaldzkiego wysłały swoich posłów do cesarza z wiadomością, iż poddają się jego łasce. Sam landgraf heski przybył osobiście z przeprosinami do cesarza, który w lipcu tegoż roku uroczystie wjechał do Augsburga, gdzie miał odbyć się generalny zjazd wszystkich stanów w państwie. Efektem tego sejmiku była zgoda uczestniczących na poparcie postanowień i decyzji soboru trydenckiego³⁸.

Księga piąta *Historii Luterskiej* zaczęła się od sejmiku w Augsburgu, który zebrał się w styczniu 1548 r. Celem cesarza było tu wprowadzenie tymczasowej ugody, która miała obowiązywać aż do finalnej decyzji soboru powszechnego. Przyjęto ją jako tzw. *Interim augsburskie*. Zadanie ułożenia tego kompromisu cesarz zlecił teologom: Juliusowi Pflugiusowi biskupowi Naumburga, Michałowi Heldingowi biskupowi Merseburga, Janowi Agricoli innowiercy z Eisleben. Opracowali oni dwadzieścia sześć artykułów, w których między innymi godzili się na posiadanie przez księży żon, ale tylko przez tych, którzy już je pojęli oraz dopuścili sakrament Eucharystii pod obiema postaciami dla ludzi świeckich. Inne punkty w większości zgadzały się z regułami Kościoła katolickiego. Cesarz zatwierdził ów dekret we wszystkich kwestiach i 15 maja 1548 r. na publicznej sesji kazał przeczytać i ogłosić tę konstytucję³⁹. *Interim* nie zadowoliło w Rzeszy ani katolików ani protestantów i prawie wszędzie budziło bierny opór. Była to ostatnia próba Karola V przywrócenia pokoju gwarantującego jedność religijną.

W kolejnej księdze *Historii luterskiej* autor zawarł wydarzenia od momentu abdykacji Karola V do czasów sobie współczesnych. Rozpoczął od 1557 r. kiedy stany niemieckie zebrały się na sejmie w Ratzbonie, gdzie wniesiono apel do Ferdynanda, aby jeszcze raz zezwolił na dysputę katolików z protestantami, która doprowadziłaby do pokoju religijnego. Ferdynand wiedząc z przeszłości, że takie spotkania nie przynosiły pozytywnych skutków, a wręcz przeciwnie, zaogniały istniejące właśnie, nie był zadowolony z tego pomysłu. Nie chcąc obarczać się winą za niedopuszczenie do ugody między wyznaniem, przyzwolił na nią za zgodą papieża. Planowane spotkanie teologów odbyło się w Wormacji w 1557 r. Po obu stronach było po dwunastu przedstawicieli. Przewodniczącym obrad został Juliusz Pflugius⁴⁰.

Wspomniał w tym miejscu Poszakowski o pokoju augsburskim, który według niego nie miał większego znaczenia, ani nie przyniósł konkretnych rozwiązań. Podał przykłady błędnych decyzji tego pokoju, w myśl którego każdy książę mógł decydować o religii na swoim terytorium. Takie założenie prowadziło do wielu konfliktów, chaosu i częstej zmiany wiary oraz przymusu wyznania przez ludność zamieszkującą dany kraj⁴¹.

Oficjalna inauguracja soboru miała miejsce jeszcze w 1561 r., choć pierwsza sesja zaczęła się dopiero w roku następnym. Na przewodniczących zgromadzenia papież wybrał kardynała Herkulesa Gonzagę, biskupa mantuańskiego, kardynała Hieronima Seripandusa, kardynała Stanisława Hozjusza, biskupa warmińskiego oraz Ludwika Simoneta, którego równocześnie uczynił kardynałem. Już w kilka dni po otwarciu soboru (6 II 1562) do Trydentu przybyli przedstawiciele cesarza, z instrukcjami nakazującymi unikania deklaracji w kwestii kontynuacji obrad, co miało dać szansę pojawienia się

³⁷ Lecler, J., (1964), *Historia tolerancji*, t. I, s. 248.

³⁸ *Historia Luterska*, (1745), s. 310-320.

³⁹ Tamże, s. 363-370.

⁴⁰ Juliusz Pflug (1499-1564) – urodzony w Cytra koło Lipska, był synem kanclerza na dworze księcia saskiego, humanista, który nawiązał kontakt z Erazmem. W 1541 r. został biskupem Naumburga, w 1562 r. wydał dzieło *De Republica Germaniae seu Imperio constituendo*, w którym przedstawił wzruszający obraz Niemiec rozdartych religijnie i słabych wobec zagrożenia zewnętrznego. Por.: Lecler, J., (1964), *Historia reformacji*, t. I, s. 249-250.

⁴¹ Tamże, s. 445-449.

protestantom. Natomiast tym, którzy pragnęli brać udział w soborze, „należało hojnie udzielać glejtów, unikać kwestii dogmatycznych, a zająć się sprawami dyscyplinarnymi”⁴².

W 1564 r. zmarł cesarz Ferdynand I i katolicy obawiali się, aby jego syn Maksymilian II nie chciał wyrzec się religii katolickiej, biorąc pod uwagę fakt, że faworyzował luteranów. Konieczność powrotu katolicyzmu w księstwach kościelnych Rzeszy występowała bardzo wyraźnie, choć wiele terytoriów w Saksonii i Brandenburgii dostało się w ręce ewangelików. Zgodnie z testamentem cesarza dziedziczne ziemie habsburskie zostały podzielone między Maksymiliana II, który zatrzymał Dolną i Górną Austrię, Czechy i Węgry oraz jego braci, z których Ferdynand otrzymał Tyrol i Vorarlberg, Karol zaś Styrię, Karyntię i Krainę⁴³.

Jan III Waza ordynował nową liturgię, która nie była do końca zgodna z kanonami katolickimi. Dążył on do wprowadzenia katolicyzmu w Szwecji, kosztem pewnych ustępstw ze strony papieża. W tym celu Grzegorz XIII wysłał do Szwecji jezuitę Antoniego Possevina, którego zadaniem było krzewienie tam wiary katolickiej oraz doprowadzenie do zakończenia wojny w Inflantach. Jednak społeczeństwo Szwecji, w większości protestanckie, zbuntowało się przeciwko poczynaniom króla. W tej sytuacji pod presją otoczenia, jak też swego brata Karola Sudermańskiego, Jan III ponownie został luteraninem, wyrzekając się wszystkich obietnic, jakie dotychczas uczynił papieżowi⁴⁴.

Poszakowski przedstawił także krótki rys historyczny rozkrzewienia się wiary chrześcijańskiej w samych Inflantach. Bazował tutaj na historii spisanej przez Collegium Ryskie *Societatis Iesu*. Otóż według słów autora, nauka Chrystusa przyjęła się w Inflantach w 1186 r. dzięki opatowi zakonu cysterskiego Bartoldowi, pierwszemu biskupowi inflanckiemu. W 1196 r. założono miasto Rygę, do której przybyła szlachta niemiecka, która walczyła z pogańską Łotwą. Złożyła ona śluby czystości i wierność Bogu oraz Kościołowi katolickiemu jak też podjęła walkę z pogaństwem. Biskup obdarzył rycerzy białym habitem z czarnym płaszczem, na którym wyszyte zostały dwa miecze złożone na kształt krzyża. Istnienie kawalerów potwierdził papież Innocenty III. Ponieważ ich siły były początkowo słabe, przyłączyli się do Krzyżaków pruskich, tworząc w 1234 r. duży zakon⁴⁵. Dalej opisał autor wojny z Moskwą o Inflanty i przejęcie Rygi przez Stefana Batorego, który sprowadził tam jezuitów. Otóż król wjechał do miasta w 1582 r., powracając ze swojej kampanii wojennej. Udał się do kościoła św. Jakuba, który przekazał w posiadanie jezuitom. Następnie zwiedził kościół i klasztor benedyktynek, gdzie powitany został przez Annę Noetken, o której obszernie rozpisał się Poszakowski. Miała ona ponad sto lat i była wzorem wierzącej katoliczki, podobnie jak jej towarzyszki: Anna Topel, mająca 130 lat oraz 100 letnia Otylia⁴⁶.

Ryga długo nie cieszyła się wiarą katolicką, gdyż po śmierci króla w 1586 r. mieszkańcy wypędzili jezuitów, przywracając dawne porządki. Następca Stefana Batorego, Zygmunt III, również próbował walczyć z protestantyzmem w Szwecji. Jednak bierny opór społeczeństwa uniemożliwił te plany i w 1594 r. król przysiągł, że utrzyma wyznanie luterskie w tym kraju, tak jak to było za jego dziada Gustawa. Dopiero po tej przysiędze został koronowany w Szwecji według protestanckiego ceremoniału. Podczas jego nieobecności regencje w kraju sprawował Karol IX Sudermański⁴⁷.

Stany Szwecji nie poprzestały w dochodzeniu swoich praw religijnych i w niedługim czasie po akcie koronacji, kiedy ujawniły się tendencje do rekatolizacji Szwecji, zdecydowały się bronić praw luteranizmu, a Karola wyniosły do godności generalnego gubernatora królestwa ze wszelkimi prerogatywami władzy, tak aby mógł samodzielnie podejmować decyzje pod nieobecność króla

⁴² Lecler, J., (1964), *Historia reformacji*, t. I, s. 275. Por. Kościelny P., (2017), *Dzieje Reformacji w Polsce*, Warszawa, s. 198-220.

⁴³ Bues, A., (1998), *Historia Niemiec*, s. 120.

⁴⁴ *Historia Luterska*, (1745), s. 520-525.

⁴⁵ Poszakowski podał tutaj błędną datę, gdyż Zakon Kawalerów Mieczowych połączył się z Krzyżakami w 1237 r. Por.: *Encyklopedia powszechna*, Orgelbrand, S., red., (1864), t. XVI, Warszawa, s. 282; *Skarbiec dyplomatów, papieskich, cesarskich, królewskich, książęcych; uchwał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów, posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów, Litwy, Rusi Litewskiej i ościennych krajów, zebrał i w treści opisał Ignacy Daniłowicz*, t. I, *Z pozgonnych rękopisów znajdujących się w bibliotece Muzeum Wileńskiego wydał Jan Sidorowicz*, Wilno 1860, s. 63; Manteuffel, T., (1968), *Historia powszechna. Średniowiecze*, Warszawa, s. 283.

⁴⁶ *Historia Luterska*, (1745), s. 530-538. Por.: *Pamiętnik sandomierski. Pismo poświęcone dziejom i literaturze ojczyznej*, poszyt I, (1829) t. I, Warszawa, s. 50.

⁴⁷ *Historia Luterska*, (1745), s. 540-546.

Zygmunta III. W 1597 r. zebrał on Reichstag do miasta Abo, gdzie został obrany gubernatorem absolutnym królestwa, nikomu nie podległym do momentu, kiedy król powróci do Szwecji. Każdy kto sprzeciwił się temu uważany był za zdrajcę ojczyzny. Król Polski i Szwecji, gdy dowiedział się o tym akcie zdrady, przybył w kolejnym roku do rodzinnego kraju wraz z wojskiem. Rezultatem tych wydarzeń było pozbawienie Zygmunta III praw do korony szwedzkiej i przekazanie ich Karolowi Sudermańskiemu, który sprawował rządy do 1611 r. Zostawił on tron synowi Gustawowi II Adolfowi, który umocnił i ugruntował luteranizm w Szwecji, natomiast Rzeszę doprowadził do wojny trzydziestoletniej, toczonej w latach 1618-1648. Zanim jednak doszło do tego konfliktu, autor opisał okoliczności i przyczyny jego wybuchu.

Początkiem sporu było założenie dwóch przeciwstawnych lig, protestanckiej pod wodzą Fryderyka V, elektora Palatynatu Reńskiego oraz katolickiej, na której czele stał Maksymilian, książę bawarski, a przyłączyli się do niej także papież i król hiszpański. Pierwszy etap wojny rozpoczął się w Czechach, gdzie protestanci na znak sprzeciwu wobec postanowień cesarza, wyrzucili przez okno dwóch sędziów Slabatę (Slavata) i Fabriciusza (Fabricius)⁴⁸. Cesarz wysłał przeciwko buntownikom trzydziestotysięczne wojsko. W 1619 r. zmarł cesarz Maciej i wówczas stany czeskie zaproponowały tron Fryderykowi V, przywódcy protestanckiej unii. Jednak cesarzem został arcyksiążę Ferdynand. W 1620 r. odbyła się bitwa między wojskiem Ferdynanda a Fryderyka V, który poniósł ciężką klęskę. Skutkiem było podporządkowanie Czech cesarzowi, a dotychczasowy władca uciekł z rodziną do Wrocławia, a następnie do Brandenburgii, Holandii i w końcu do Anglii. Konsekwencje osiągnęły również sojuszników Fryderyka, dziewięciu dyrektorom królestwa czeskiego pościnano głowy, a trzydziestu powieszono⁴⁹.

W 1623 r. Ferdynand II zgromadził stany niemieckie na sejmie w Ratyzbonie, na którym oddał księstwo Palatynatu Renu wraz ze wszystkimi prerogatywami Maksymilianowi, księciu bawarskiemu. Wobec takiego obrotu sprawy w 1624 r. Anglicy postanowili wypowiedzieć wojnę Hiszpanii, wchodząc w układ z Danią, Szwecją i Holandią oraz z unią protestancką w Rzeszy. Na czele sprzymierzonych stanął Chrystian IV. W 1628 r. cesarz wydał dekret nakazujący zwrot dóbr, które nieprawnie zagarnęli innowiercy po pokoju passawskim⁵⁰. Wówczas protestanci zwrócili się o pomoc do Gustawa Adolfa, który po zawarciu pokoju z królem polskim, wkroczył do Rzeszy aby pomóc innowiercom. Na sejmie w 1630 r. cesarz postanowił wszcząć wojnę z Gustawem Adolfem po tym jak opanował on praktycznie całe Księstwo Pomorskie. Cesarz natomiast zdobył księstwo meklemburskie. Sądy historyków na temat motywów, jakie pchnęły Gustawa Adolfa do podjęcia interwencji w Rzeszy, były różne. Między innymi podawano pobudki religijne, w myśl których król szwedzki chciał udzielić poparcia niemieckim protestantom. Inne to chęć opanowania całego południowego wybrzeża Bałtyku i dążenie do stworzenia wielkiego imperium germańskiego w północnej i środkowej Europie. Do końca 1630 r. Szwedzi zajęli większą część Pomorza. Jednak protestanci Jan Jerzy, elektor saski i Jerzy Wilhelm, elektor brandenburski nie poparli otwarcie Szwedów, a na zjeździe w Lipsku w 1631 r. odrzucili propozycje sojuszu⁵¹.

W zwycięskim pochodzie Gustaw Adolf zdobywał kolejno Turynię, Frankonię, uprzedzając wojska gen. Tillyego, który zdołał zająć Magdeburg i Lipsk. Wielu książąt przeszło na stronę Gustawa, co niezmiernie przstraszyło ministrów cesarskich. Postanowili oni przywrócić do łask Albrechta von Wallensteina, który w zamian zażądał władzy absolutnej nad wojskiem i tym sposobem odebrał Czechy. Układ został zawarty w austriackim Göllersdorfie w kwietniu 1632 r. Jego tekst jest nieznany, lecz nie ulega wątpliwości, że Wallenstein otrzymał ogromną władzę nie tylko nad wojskiem, ale również szerokie uprawnienia polityczne⁵². W bitwie pod Lützen w 1632 r. zginął Gustaw Adolf, wkrótce zmarł też Fryderyk V. Śmierć króla szwedzkiego nie oznaczała klęski tego kraju, gdyż sprawy polityczne przejął kanclerz graf Axel Oxenstierna, dowództwo armii natomiast generałowie Horn, Baner, Torstenson oraz najwybitniejszy spośród niemieckich protestanckich dowódców Bernard Weimarski⁵³.

⁴⁸ Por.: Wójcik, Z., (2001), *Historia powszechna*, s. 357.

⁴⁹ *Historia Luterska*, (1745), s. 548-551.

⁵⁰ Poszakowski podał tutaj błędną datę, gdyż tzw. edykt restytucyjny wydany był 6 III 1629 r. Por.: Wójcik, Z., (2001), *Historia powszechna*, s. 368.

⁵¹ Tamże, s. 369-370.

⁵² Tamże, s. 371.

⁵³ Tamże, s. 372.

Kolejnym państwem, które włączyło się do konfliktu była Francja. W 1635 r. wypowiedziała wojnę Austrii, cesarzowi i Hiszpanii, odnosząc już na samym początku sukces pod miastem Avelin (Avelin)⁵⁴. Francja już wcześniej zawarła sojusze wojskowe z niderlandzkimi Stanami Generalnymi (1624) i Szwecją (1631). W 1633 r. oddziały francuskie zajęły Lotaryngię, odcinając w ten sposób drogi zaopatrzeniowe hiszpańskiej armii we Flandrii. W 1632 r. przejęły kontrolę nad położoną na prawym brzegu Renu twierdzą Ehrenstein pod Koblencją, a w sierpniu 1634 r. nad twierdzą Philippsburg pod Heidelbergiem, gdyż miały one strategiczne znaczenie dla planów opanowania południowych terenów Rzeszy⁵⁵.

W 1637 r. zmarł Ferdynand II, który swoim sukcesorem uczynił syna, Ferdynanda III. Był to szczęśliwy początek jego panowania, bowiem w tym samym jeszcze roku Szwedzi zostali wygnani z Rzeszy, pozostając jedynie na Pomorzu. Wobec klęsk wojsk cesarskich oraz szkód, jakie przyniosła długotrwała wojna, Ferdynand III zwołał sejm do Ratyzbony w 1640 r., gdzie debatowano nad sposobem zakończenia wojny⁵⁶. Zmuszano książąt i stany imperium do wypłacenia odszkodowania w ciągu pięciu miesięcy. Deputaci angielscy i duńscy domagali się powrotu do państw książąt palatynów lecz ta kwestia została odłożona do ich wspólnej konferencji. Postanowienia owe zostały podpisane przez posłów francuskiego i szwedzkiego. W następnym roku państwa te zawarły między sobą układ, na mocy którego Szwecja miała prowadzić walki w Westfalii, Saksonii i w dziedzicznych krajach cesarskich, a Francuzi nad Renem i w pobliskich prowincjach⁵⁷. Sejm przywrócił też funkcjonowanie ustrojowych organów Rzeszy, sparaliżowanych od wybuchu wojny oraz złagodził postanowienia edyktu restytucyjnego. Tym decyzjom podporządkowały się wszystkie kraje Rzeszy oprócz władców Palatynatu, Brunszwiku – Lüneburga oraz Hesji – Kassel⁵⁸.

Szwedzi przystąpili do kontrofensywy, zdobyli Śląsk i Morawy, odnosząc zwycięstwo pod Lipskiem. Już w 1644 r. rozpoczęły się negocjacje pokojowe w Münster, na które przybyli plenipotenci króla francuskiego i książąt, jednak działania wojenne nie ustały. W międzyczasie Szwedzi opanowali Danię, gdzie uzupełnili zaopatrzenie potrzebne do dalszego prowadzenia wojny⁵⁹.

Tymczasem Rakoczy, książę Siedmiogrodu, wtargnął na Węgry ze swoją 70 tys. armią i wydał manifest, w którym oskarżył dom austriacki o niesłuszne przywłaszczenie sobie praw do korony węgierskiej, o rozdawanie urzędów świeckich duchownym, a przede wszystkim, o sprowadzenie na Węgry jezuitów, głównych przeciwników protestantów. W rezultacie zawarł on pokój z cesarzem, na mocy którego w kilkudziesięciu Kościołach protestanckich na Węgrzech wierni mogli odprawiać swobodnie nabożeństwo, a społeczeństwo dostało obietnice utrzymania dawnych przywilejów.

Negocjacje pokojowe zbliżały się do finału. 24 października 1648 r. podpisano traktaty w Münster i w Osnabrück, zwane ogólnie westfalskimi. Według tych postanowień okręg burgundzki miał należeć do cesarstwa, godność elektorska Palatynatu Renu miała zostać przy Maksymilianie księciu bawarskim i jego sukcesorach, natomiast Palatynat Dolny miał pozostać przy elektorze Karolu Ludwiku Wittelsbachu i jego sukcesorach. Arcybiskupstwa, biskupstwa, opactwa i inne beneficja, które do tej pory protestanci przekazywali swym synom, zostały obrócone w dziedziczne księstwa świeckie. Bazylea i inne kantony szwajcarskie zadeklarowały swą niezależność od sądów cesarskich. Biskupstwa Metz, Toul i Verdun oraz inne miasta, inkorporowane zostały do korony francuskiej. Szwecja otrzymała, według łacińskiego nazewnictwa Poszakowskiego, Pomeranię bliższą (Pomorze Przednie) z Rugią oraz w Pomeranii dalszej (Pomorze Tyłne) miasta „Sztetyn, Gartz, Dam, Golnow, i insulę Wolin z Rzeką Odrą i Hassem nazwanym Fryższaf ze wszystkimi dobrami świeckimi i kościelnymi do nich należącymi”⁶⁰ jak też arcybiskupstwa bremeńskie i werdeńskie. Autor miał tu na myśli Pomorze Przednie zwane potocznie Vorpommern z wyspą Rugią w tych granicach, które były określone za panowania ostatnich książąt pomorskich, razem z odłączonym od Pomorza Tylnego Szczecinem, Gradźcem, Dąbiem, Goleniowem i wyspą Wolin, łącznie z przepływającą Odrą i morzem

⁵⁴ *Historia Luterska*, (1745), s. 560-565.

⁵⁵ Bues, A., (1998), *Historia Niemiec*, s. 125.

⁵⁶ Jak podała Bues A., ustalono i potwierdzono te miejsca w tzw. preliminarzu hamburskim z 1641 r. W rokowaniach prowadzonych w Münster roztrząsano głównie sprawy międzynarodowe, w Osnabrück zaś kwestie dotyczące Rzeszy. Por.: Bues, A., (1998), *Historia Niemiec*, s. 129-130.

⁵⁷ *Historia Luterska*, (1745), s. 566-570.

⁵⁸ Bues, A., (1998), *Historia Niemiec*, s. 126.

⁵⁹ *Historia Luterska*, (1745), s. 571-578.

⁶⁰ Tamże, s. 587.

zwanym potocznie das frische Haff, z jego trzema ujściami Pianą, Swiną i Dziwną i z przylegającą po drugiej stronie ziemią, począwszy od terytorium królewskiego aż do Morza Bałtyckiego⁶¹. Względem elektora brandenburskiego „że on będzie dzierżył Biskupstwa Halbersłaskie, de Minden, i arcybiskupstwo Magdeburgskie Augusta księcia saskiego pod tytułem księstw: także cztery Starostwa albo Prefektury Kwerfor, Gutterbok, Dam i Borek, które były Sasowi dane”⁶². Księżciu mekleburskiemu „przysądono biskupstwa de Szweryn i de Ratzburg, i dwie Kommenderje Kawalerów S. Jana Hjerzolimskiego, Mirow i Niemirow leżące w Księstwie Mekleburkim”⁶³. Natomiast księżtom brunszwickim i luneburskim oddano sukcesję biskupstwa osnabrückiego. To był koniec wojny trzydziestoletniej, co podkreślił autor pisząc, iż „potem nastąpił głód i plagi boskie, a wszystkie prowincje niemieckie były tak wycieńczone, że ledwo można było dom cały znaleźć, a ludność zmniejszyła się o połowę”⁶⁴. Miał oczywiście rację, gdyż faktycznie konsekwencje gospodarcze i społeczne wojny dla Rzeszy były ogromne, a miały swe źródło przede wszystkim w stratach ludnościowych, które niektórzy historycy obliczali nawet na 325 tys. poległych żołnierzy i wahały się w zależności od regionu od 0 do 90 %. Doprowadziło to do kryzysu agrarnego, handel zbożem został ograniczony, spadły jego ceny, a to spowodowało zadłużenie rolnictwa⁶⁵.

Konflikt religijny został złagodzony dzięki temu, że obrady skoncentrowały się przede wszystkim na problematyce politycznej, pomijając kwestie wyznaniowe. Laickie prawo Rzeszy umożliwiło pokojowe współistnienie państw terytorialnych o różnych wyznaniach. Książęta otrzymali szerokie przywileje rozbudowane w trakcie następnych lat, a cesarz miał odgrywać rolę „primus inter pares”. Egzekucja postanowień pokojowych przedłużyła się o kilka lat. Sejm, który zebrał się w Ratyzbonie w 1653 r., obradował nad problemami związanymi z konsekwencjami pokoju westfalskiego, o czym już nie wspominał autor *Historii luterskiej*⁶⁶.

Chcąc bardziej przybliżyć historię Szwecji i Danii, autor podał sukcesje królów tych państw do czasów sobie współczesnych.

W obszernym dziele podał autor także dokładne informacje o powstaniu luteranizmu i jego rozwoju w Prusach, a następnie w Polsce i Księstwie Litewskim. Historię tę przedstawił bardziej faktograficznie, nie analizując szczegółowo samej genezy reformacji. Na końcu zamieścił obszerny wykład o soborze trydenckim nie oceniając samej doktryny, ponieważ uczynił to dokładniej w swych pismach polemicznych.

Jan Poszakowski przybliżył czytelnikowi historię reformacji i robił to w tonie kulturalnym, deklarując dystans do opisywanych wydarzeń, ponieważ o obiektywizmie raczej tu mówić nie można. Praktycznie większość wydarzeń podanych w analizowanym wyżej dziele jest prawdziwa i ma swoje potwierdzenie w źródłach oraz pracach historyków. Świadczyło to o wyrobionym warsztacie naukowym oraz o szerokim dostępie do źródeł i literatury. Z tego powodu dzieła Poszakowskiego były cenne szczególnie dla tych kręgów, które nie miały możliwości korzystania z innych prac ówczesnych dziejopisarzy, stając się przez to środkiem edukacji społeczeństwa. Jan Poszakowski to niewątpliwie cenny historyk z czasów saskich. Jego twórczość dowiodła, że był wysokiej klasy erudytą wykształconym w naukach humanistycznych. Adresował on swoje dzieła przede wszystkim do kalwinów i luteranów, zajmując się przede wszystkim kwestiami spornymi natury wyznaniowej. W tym kontekście znamieną jest postawa Poszakowskiego wobec Kościoła prawosławnego, gdyż z jego wyznawcami nie podejmował polemiki i nie próbował ich nawracać. Uważany za prekursora polskiej apologetyki, był niewątpliwie pierwszym teologiem piszącym w języku polskim, który z wielkim zaangażowaniem uprawiał apologię religii i Kościoła katolickiego.

⁶¹ Por.: Sobańska-Bondaruk M., Bogusław-Lenard S., oprac., (1999), *Wiek XVI-XVIII w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów*, Warszawa, s. 244.

⁶² *Historia Luterska*, (1745), s. 587-588.

⁶³ Tamże, s. 588.

⁶⁴ Tamże, s. 589.

⁶⁵ Wójcik, Z., (2001), *Historia powszechna*, s. 380-381.

⁶⁶ Bues, A., (1998), *Historia Niemiec*, s. 132-133.

References

1. Bues A., (1998), *Historia Niemiec XVI-XVIII wieku*, Warszawa.
2. Friedenthal R., (1991), *Marcin Luter. Jego życie i czasy*, Warszawa.
3. *Historia Luterska o Początkach y rozkrzewieniu się tej sekty, Oraz niektóre rewolucje w sobie zawierająca, światu Polskiemu Ogłoszona przez Xiędza Jana Poszakowskiego Soc. Jesu Teologa, Roku Pańskiego 1745 w Wilnie*, ss. 632.
4. Janikowski E., (1978), *Ksiądz Jan Poszakowski – polski apologeta XVIII w. Życie i twórczość*, „Studia Theologica Varsaviensa”, nr 2.
5. Kłoczowski J., (1986), *Kościół katolicki w świecie i w Polsce. Szkice historyczne*, Katowice.
6. Kościelny P., (2017), *Dzieje Reformacji w Polsce*, Warszawa.
7. Lecler J., (1964), *Historia tolerancji w wieku reformacji*, przeł. H., L. Kuhn, t. I-II, Warszawa.
8. *Leksykon religioznawczy*, W. Tyloch, red., (1988), Warszawa.
9. Litak S., (1994), *Od reformacji do Oświecenia. Kościół katolicki w Polsce nowożytnej*, Lublin.
10. Mackenney R., (1997), *Europa XVI wieku. Ekspansja i konflikt*, przeł. A. Staniewska, D. Dywańska, Warszawa.
11. Sobańska-Bondaruk M., Bogusław-Lenard S., oprac., (1999), *Wiek XVI-XVIII w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów*, Warszawa.
12. Szostek., A., red., (2000), *Encyklopedia katolicka*, t. VIII, Lublin.
13. *Wielkie biografie. Encyklopedia PWN*, (2007), t. I, Warszawa.
14. Wójcik Z., (2001), *Historia powszechna XVI-XVII*, Warszawa.